

השביעית תשמטנה ונטשתה

א. הפקר הפירות בפרשיות השביעית

את עיוננו במצוות ההפקר נפתח בהתבוננות בפסוקי התורה העוסקים במעמד הפירות בשביעית. בפרשת בהר אומרת התורה (ויקרא כה, ה - ז):

את ספיח קצירך לא תקצור ואת ענבי נזירך לא תבצר שנת שבתון יהיה לארץ:
והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים
עמך:
ולבהמתך ולחיה אשר בארץך תהיה כל תבואתה לאכל:

בפסוקים אלה עוסקת התורה באיסורי מלאכה, ובהם איסור על קצירה ובצירה. אל מול איסור זה, ובמידה מסוימת לעומתו, עומד הפסוק "והיתה שבת הארץ להם לאכלה". התורה מבהירה כי פירות השנה השביעית מיועדים לאכילה, ומציינת עוד כי האכילה היא 'לך לעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך'. קשה לראות כאן מצווה מפורשת על הפקר פירות¹.

מצווה שכזאת ניתן לראות בפרשת משפטים, שם מצווה התורה (כג, יא):

ושש שנים תזרע את ארץך ואספת את תבואתה:
והשביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביני עמך ויתרם תאכל חית השדה כן תעשה
לכרמך לזיתך:

נראה שהמילים 'תשמטנה ונטשתה' מצוות על האדם להפקיר את הפירות, דבר המתחזק מהמשך הפסוק - 'ואכלו אביני עמך'. אכילתם של האביונים מהפירות מתאפשרת כתוצאה של אותו הפקר.

לאחר שנאמץ הבנה זו בפרשת משפטים, נוכל לשוב ולקרוא לאורה את פסוקי פרשת בהר באופן דומה, כפי שיתבאר כעת.

1. ייתכן אמנם שניתן להבין את איסורי הקצירה והבצירה כקשורים לך, בפרט לאור העובדה שנאסרו קצירה ובצירה כדרך הבעלים דווקא. אולם אין כאן עדיין מצווה מפורשת על האדם להפקיר את הפירות כך שיפסיקו להיות בבעלותו. ראה גם בהערה לקמן בנוגע לדברי רש"י על איסורים אלה.

ב. ספר המצוות

נתבונן בדברי הרמב"ם בספר המצוות, המסבירים את היחס בין שתי הפרשות (מצוות עשה קלד):

והמצוה הקל"ד היא שצונו להפקיר כל מה שתצמיח הארץ בשנת השמיטה והפקיר צמחי אדמתנו כלם לכל אדם. והוא אמרו ית' (משפטי' כג) והשביעית תשמטנה ונטשתה וכו'. ולשון מכילתא [דרשב"י] והלא הכרם והזית בכלל היה ולמה יצא להקיש אליו מה כרם מיוחד שהוא בעשה עוברים עליו בלא תעשה כך כל שהוא בעשה עוברים עליו בלא תעשה. וענין זה המאמר מה שאספר. וזה שאמרו והשביעית תשמטנה ונטשתה כולל הפקיר כל מה שיצמח מן הארץ בשנה השביעית מן הענבים והתאנים והזתים והאפרסקין והרמונים והחטים והשעורים וזולת זה. הנה הודיע שהשמטת הכל מצות עשה ואחר כך פרט ואמר כן תעשה לכרמך לזיתך וזה הוא בכלל כל מה שיצמח מן הארץ, ואמנם בא זה הצווי בכרם ובזית לבד בעבור שבא בכתוב האזהרה בייחוד מלאסוף תבואת הכרם והוא אמרו (ר"פ בהר ל"ת רכג) ואת ענבי נזיריך לא תבצור, וכמו שהכרם שהפקרו מצות עשה מניעתו מצות ל"ת כן כל מה שיצמח בשנה שביעית שהתבאר שהפקרו בעשה הנה מניעתו בלא תעשה ויהיה דין הזית כדין הכרם בעשה ולא תעשה ודין זה ודין שאר פירות אחד.

הרמב"ם רואה במילים 'והשביעית תשמטנה ונטשתה' מצווה על הפקרת הפירות. המכילתא המובאת בדבריו מחדדת את הקשר בין המצווה על הפקרת הפירות לאיסורי הקצירה והבצירה המופיעים בפרשת בהר. היה ניתן לראות באיסורי הקצירה והבצירה איסורים הקשורים לאיסורי המלאכה, למצוות העשה הכללית של 'ושבתה הארץ', אך מהרמב"ם והמכילתא עולה שהם קשורים למצווה על הפקרת הפירות: כיוון שיש להפקיר את הפירות, אסור לקצור ולבצור אותם כדרך בעלים. המצוות שבשתי הפרשות הן למעשה שני צידיה של שאלת הבעלות; כשם שהאיסורים על זריעה וזמירה הם מצוות לא תעשה המקבילות למצוות העשה 'ושבתה הארץ', כך איסורי הקצירה והבצירה הם מצוות לא תעשה המקבילות למצוות ההפקר.

ג. המכילות

נתבונן עתה באופן שבו פסוקי ההפקר נדרשים במכילות, במכילתא דרבי ישמעאל ובמכילתא דרשב"י. נפתח במכילתא דרבי ישמעאל (מסכתא דכספא פרשה כ):

והשביעית תשמטנה [ונטשתה. תשמטנה] בעבודתה, ונטשתה באכילתה; ואין לי אלא פירות, עשבים מנין, תלמוד לומר ונטשתה, מכל מקום. - דבר אחר

והשביעית תשמטנה ונטשתה, מפני מה אמרה תורה, לא שיאכלו אותה עניים, הרי אני מכניסה ומחלקה לעניים, תלמוד לומר והשביעית תשמטנה - ונטשתה, מגיד, שפורץ בה פרצות אלא שגדרו חכמים מפני תקון העולם.

ההווה-אמינא ששוללת הדרשה השנייה היא שאדם יכניס את הפירות כדי לחלקם לעניים, באמרו שאם המטרה היא שהעניים יאכלו, מוטב להכניס את הפירות הביתה ולחלק לעניים בצורה מסודרת. המכילתא שוללת זאת: גם החלוקה לעניים היא סוג של בעלות, של שליטה, אותה התורה שוללת. ייתכן שניתן לשמוע במסקנת המכילתא אף יותר מכך: מעיקר דין התורה, אסור לאדם אפילו להוציא את הפירות מחוץ לשדהו כדי לחלקם לעניים, אלא 'מגיד שפורץ בה פרצות' - התורה מצווה על האדם להפקיר אפילו את קרקע השדה בכל הנוגע לזכות על הפירות. בכל פעולה של הוצאה וחלוקה לעניים יש ממד של בעלות, ואת הבעלות הזו באה התורה לעקור. במכילתא דרשב"י הלשון מעט שונה (פרק כג):

יכול יהא מושיב עליה שומרין עד שתגיע שעת הביעור ויתננה להן ת"ל ונטשתה.

המכילתא דרשב"י אינה עוסקת באיסור הכנסת הפירות הביתה ובפריצת פרצות, אלא בשלילת האפשרות להציב שומרים בשדה, אך מכל מקום העיקרון דומה - מסקנה מעשית הנגזרת ממצוות ההפקר.

יש פער מסוים בין העולה משתי המכילתות ובין דברי הרמב"ם: אין בהן ציווי מפורש על הפקרת הפירות כפעולה משפטית בפני עצמה, אלא רק ציוויים על התנהגות מעשית: לא להושיב שומרים, לפרוץ פרצות, לא להכניס ולחלק לעניים.

ד. ונטשתה באכילתה

אמנם יתכן וניתן להבין את דרשת המכילתא דרבי ישמעאל, 'והשביעית תשמטנה [ונטשתה. תשמטנה] בעבודתה, ונטשתה באכילתה', באופן שונה - לא כמקור לחובת הפקר הפירות המחוברים אלא כמקור לדין הביעור. ואכן רש"י על התורה, המביא את דרשת המכילתא דרבי ישמעאל, מפרש כך את הדרשה (שמות כג, יא):

ונטשתה - מאכילה אחר זמן הביעור².

חיזוק לאפשרות זו, שלפיה המכילתא דרבי ישמעאל ממקמת את הפסוק לאחר הביעור, ניתן להביא מהמשך המכילתא: המכילתא עוברת להמשך הפסוק, 'ואכלו אביוני עמך', ודנה בסתירה בינו ובין הפסוק בפרשת בהר - 'והיתה שבת הארץ לכם לאכלה לך ולעבדך ולאמתך'. מי אוכל - אתה ועבדך או אביוני עמך? המכילתא מביאה מחלוקת בהתמודדות עם הסתירה (שם):

ואכלו אביוני עמך. כתוב אחד אומר ואכלו אביוני עמך, וכתוב אחד אומר לך ולעבדך ולאמתך, כיצד יתקיימו שני מקראות הללו, כשהפירות מרובין הכל אוכלין, כשהפירות מעוטין, לך ולעבדך ולאמתך; רבי יהודה בן בתירא אומר, עד שלא הגיע שעת הביעור, מבערין אותה עניים ועשירים, הגיעה שעת הביעור, מבערין אותה עניים ולא עשירים.

רבי יהודה בן בתירא מפרש אפוא שהפסוק 'והשביעת תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך' עוסק בזמן שלאחר הביעור. בדברי תנא קמא הדברים אינם מפורשים; הוא מיישב אחרת את הסתירה ומחלק בין מצב של פירות מרובים למצב של פירות מועטים³, אולם יתכן וגם הוא מסכים שהפסוק נאמר לאחר הביעור בלבד.

לפי הבנה זו מצוות 'ונטשתה' עוסקת במצוות הביעור, לאחר שכלו הפירות מהשדה, ולא בהפקר הפירות המחוברים⁴. מה הוביל את רש"י לפרש כך? ייתכן שדיוק בלשון המכילתא, 'ונטשתה באכילתה', הוביל אותו לפרש את הדרשה כאיסור אכילה וממילא לראות בה מקור למצוות הביעור⁵. ואכן הרמב"ן, שחלק על רש"י ופירש שהפסוק עוסק

2. נכון אמנם שגם רש"י מודה שעל האדם להפקיר את פירותיו עוד קודם לכן כפי שעולה מפירושו לאיסורי הקצירה בפרשת בהר (כה, ה): "לא תקצור - להיות מחזיק בו כשאר קציר, אלא הפקר יהיה לכל: נזירך - שהנזרת והפרשת בני אדם מהם ולא הפקרתם: לא תבצר - אותם אינך בוצר, אלא מן המופקר". אך מצוות 'ונטשתה' לא מלמדת יסוד זה אלא עוסקת במצוות הביעור.
3. ייתכן שהדבר קשור לכך שכאשר הפירות מועטים איסופם הוא רק לצורך צריכה פרטית וא"כ אין בכך משום הפגנת בעלות כאיסוף פירות מרובים ואגירתם וכדומה.
4. כמובן שגם במכילתא דרבי ישמעאל מובאת האפשרות לפיה הפסוק עוסק ביסוד הפקר הפירות המחוברים ולא בביעור, וכפי שראינו לעיל. כוונתנו שמובאת בה מחלוקת בשאלה זו.
5. הראשונים נחלקו כמובן האם הביעור או הפקר או איסור אכילה ורש"י כנראה סובר שביעור הוא איסור

בזמן שלפני הביעור, הדגיש שהוא אוסר על איסוף ולא על אכילה (שם):

אבל הכתוב דבק בראשון, אמר שש שנים תזרע ותאסוף התבואה, והשביעית תשמטנה שלא תזרע את ארצך, ונטשתה שלא תאסוף את תבואתה, אבל תעזבנה.

כאמור, במכילתא דרשב"י מפורש שהפסוק עוסק בזמן שלפני הביעור, ובאמת היא מתמודדת בדרך אחרת עם הסתירה בין פרשת משפטים לפרשת בהר (שם):

ואכלו אביני עמך אין לי אלא עני עשיר מנין ת"ל והיתה שבת הארץ לכם לאכלה אם כן למה נאמר אביני עמך רובה לעניים.

במכילתא דרשב"י לא מובאת אפוא האפשרות שהפסוק "והשביעית תשמטנה ונטשתה ואכלו אביוני עמך" עוסק בזמן שלאחר הביעור.

ה. מגיד שפורץ בה פרצות

נמשיך להתבונן בדברי המכילתות. נראה שיש הבדל נוסף ביניהן: במכילתא דרבי ישמעאל הדגש הוא על פעולה חיובית הנדרשת מהאדם, 'והשביעית תשמטנה - ונטשתה, מגיד שפורץ בה פרצות'. במכילתא דרשב"י, לעומת זאת, הדגש הוא על הימנעות מעשייה, 'יכול יהא מושיב עליה שומרין עד שתגיע שעת הביעור ויתננה להן ת"ל ונטשתה'. ממה נובע הבדל זה בין המכילתות? מה הוא משקף?

יתכן שהדברים קשורים לשאלת עומק בדין הפקר, שאלה שבה נעסוק בהמשך בהרחבה. האחרונים דנו בהרחבה בשאלה אם התורה היא זאת שמפקירה את הפירות באופן אוטומטי ("אפקעתא דמלכא"), או שמא התורה רק מצווה על האדם להפקיר וההפקר תלוי בפעולתו ("אפקעתא דגברא").

והנה, הצבענו לעיל על כך שהמכילתות עוסקות בהתנהגות מעשית - לא להושיב שומרים, לפרוץ פרצות - ולא בפעולת ההפקר לכשעצמה. זאת בניגוד לרמב"ם בספר המצוות. ייתכן שהדבר נובע מכך שהמכילתות סוברות שההפקר הוא 'אפקעתא דמלכא', פעולה של התורה. האדם נתבע לפי הבנה זו רק להתנהג בצורה המתאימה לפעולת התורה, ולא ליצור בעצמו את ההפקר.⁶

אכילה וראה בשיעור על ביעור.

6. נקודה זו מבוססת על ההבנה שהאדם נדרש לעשות מעשה אף שמדובר באפקעתא דמלכא. הבנה זו עולה

שמה אפשר להציע יותר מכך: ייתכן שהמכילות סוברות שהתורה לא הפקירה מבחינה משפטית את הפירות. התורה כלל לא עסקה בשאלת הבעלות המשפטית, והיא רק מצווה על האדם שלא להתנהג כבעל הפירות ולאפשר לאכול מהן.

אולם, אם נאמץ את ההבנה הפשוטה והמקובלת שלפיה הפירות אכן מופקרים גם מבחינה משפטית, ונשוב להבדל בין המכילות, בין הניסוח האקטיבי של המכילתא דרבי ישמעאל ובין הניסוח הפסיבי יותר של המכילתא דרשב"י, ייתכן להסבירו כנובע מהשאלה היסודית בטיב ההפקר: ככל שנבין את ההפקר כפעולה של האדם, "אפקעתא דגברא", כך ניטה יותר לדרוש פעולה חיובית, וייתכן שכך סברה המכילתא דרבי ישמעאל ולכן היא דרשה פעולה חיובית. זאת בניגוד למכילתא דרשב"י שייתכן וראתה בהפקר "אפקעתא דמלכא", פעולה של התורה.

ו. אפקעתא דמלכא

נרחיב כעת את מבטנו, ונתבונן במחלוקת האחרונים הגדולה בשאלת הגורם המפקיר – אפקעתא דמלכא או אפקעתא דגברא⁷. נתבונן ונדון בארבע ראיות לטובת תפיסת אפקעתא דמלכא⁸:

א. הגמ' בבבא מציעה דנה בהבדל בין המונחים "נכסים", "נטושים" ו"רטושים" ומגדירה מפורשות את השביעית כאפקעתא דמלכא (ב"מ לה):

מאי שנא הנך דקרו להו נטושים, ומאי שנא הני דקרו להו רטושים? נטושים דבעל כרחן, דכתיב והשביעית תשמטנה ונטשתה – אפקעתא דמלכא. רטושים – דמדעתן (נכסים רטושים הם נכסים שהבעלים עזבם מרצונם), דכתיב אם על בנים רטשה.

גם ממחלוקת האחרונים אם לשיטת אפקעתא דמלכא יש מצווה להפקיר בפה. חלק מהאחרונים אומרים שכן, וחלקם אינם מבינים מה העניין להפקיר דבר מופקר. הדעה שההפקר הוא אפקעתא דמלכא מחפשת אחר מעשה שמבטא את זיקתו של האדם למעמד החדש; הזיקה יכולה להתבטא מצד אחד בפריצת פרצות, ומצד שני בפעולה מינימלית ביותר, שעניינה לא למנוע מהקרקע את מצבה החדש.

7. יסודות המחלוקת בדברי המהרי"ט (א, מג) והבית יוסף (אבקת רוכל כב-כה).

8. ראה חזו"א שביעית יט, כד.

מכאן ששביעית היא 'אפקעתא דמלכא'. אך ייתכן שהביטוי 'אפקעתא דמלכא' שבו נקטה הגמרא מטעה: אפשר להסביר שהגמרא התכוונה רק לומר שהאדם אינו נוטש את הקרקע מרצונו, אלא התורה היא זו שגורמת לו לנטוש את הקרקע – גם אם ההפקר תלוי בו ולא חל מאליו.

ב. הפקר פטור מתרומות ומעשרות. הירושלמי בפאה מסתפק האם גם הפקר בית דין פטור מתרומות ומעשרות⁹. הוא מביא ראיה שכן מיכולת בי"ד לעבר את השנה השביעית, פעולה שבעקבותיה הפירות יהיו פטורים מתרומות ומעשרות (פאה ה, א):

ומניין שהוא פטור מן המעשרות ר' יונתן ברי' דר' יצחק בר אחא שמע לה מן הדא אין מעברין את השנה לא בשביעית ולא במוצאי שביעית ואם עברוה הר"ז מעוברת וחודש א' שהוא מוסיף לא פטור ממעשרות היא.

ניתן להבין את הפטור ממעשרות בחודש העיבור רק אם נאמר שגם הפקר בי"ד פטור ממעשרות. והנה, אם נאמר שההפקר הוא 'אפקעתא דגברא', ושההפקר תלוי בפעולת האדם, לא ברור הקושי בפטור ממעשרות בחודש העיבור: הרי בכל השנה האדם מפקיר את פירותיו, הפקר הגורם לפטור ממעשרות, וגם בחודש העיבור הוא עושה זאת! נראה אפוא כי באמת בכל השנה ההפקר אינו תלוי בפעולת האדם, 'אפקעתא דמלכא', ועל כן מתעורר קושי בהבנת הפטור בחודש העיבור, פטור הנובע מכך שגם הפקר בי"ד פטור ממעשרות.

ג. מדברי הירושלמי בכלאים (ז, ה) עולה כי אדם הזורע כלאים בכרמו בשביעית אינו אוסר את הכרם, משום שאין אדם אוסר דבר שאינו שלו. סביר להניח כי אדם כזה, שמפר את האיסור לזרוע בשביעית, עובר גם על המצווה להפקיר ולא הפקיר את פירותיו. מכך שבכל זאת הירושלמי מחיל כאן את דין "אין אדם אוסר דבר שאינו שלו", עולה שההפקר הוא אפקעתא דמלכא ואינו תלוי בפעולת האדם.

ד. בירושלמי בשביעית מובאת מחלוקת בשאלה מתי אדם המלקט פירות מכרמו זוכה בהן (ד, ב)¹⁰:

9. החזו"א (שם) מבאר שצדדי הספק הם אם חז"ל יוצרים מציאויות או קובעים דרכי התנהגות – האם כשחכמים מפקירים הם משנים את הבעלות על הממון ואז הוא ככל הפקר, או שהם מתירים את השימוש בממון למרות שהוא עדיין ברשות הבעלים.

10. היה ניתן לחשוב שאדם אינו יכול לזכות לעולם בפירות שביעית, שאדם אוכל מהן 'משולחן גבוה' ושאין כל

מאימתי אדם זוכה בפירותיו בשביעית? ר' ירמיה סבר מימר משיתנם בתוך כליו. רבי יוסי סבר מימר אפילו נתנם לתוך כליו לא זכה בהו דהוא סבר דאינון דידיה ולית אינון דידיה.

נתבונן בסברת רבי יוסי: אדם אינו זוכה בפירות אפילו לאחר שנתנם לתוך כליו, משום שהוא אינו מתכוון לזכות בהם – הוא טועה לחשוב שהם עדיין שלו ואינו מתכוון לזכות בהם. והנה, אם ההפקר תלוי בפעולת האדם דברי רבי יוסי אינם מובנים: איך ייתכן שאדם טועה בכך לאחר שהוא הפקיר את הפירות בפועל? אלא מכאן שהפירות מופקרים מאליהם, ללא פעולת האדם.

ז. אפקעתא דמלכא כהיתר זכיה

לאחר שעסקנו מעט בראיות לצד שההפקר הוא אפקעתא דמלכא, ננסה להציע הבנה משלבת¹¹. ייתכן שההפקר מורכב משני רבדים. הראשון הוא אפקעתא דמלכא, ובו התורה מתירה לאחרים לזכות בפירות. בשלב זה התורה אינה מוציאה את הפירות מבעלות האדם אלא רק מתירה ומאפשרת לאחרים לזכות בהם. על גבי רובד בסיסי זה מגיע הרובד הנוסף – ציווי על האדם להפקיר פירותיו לגמרי ולהוציאם מרשותו. חכמים ורבי יוסי הרי נחלקו בכל הפקר: האם החפץ יוצא מרשות האדם מיד, או שהפקר הוא רק נתינת רשות לאחרים לזכות והחפץ נשאר ברשות האדם עד זכיית האחר, 'לא נפיק מרשותיה עד דאתי לרשות זוכה'¹². ייתכן שבשביעית גם חכמים מודים לרבי יוסי, שהפקר התורה הוא רק נתינת רשות לזכות ולא הוצאה של הפירות מרשות האדם. נשוב לראיות ונראה אם אכן ניתן להבין כך את 'אפקעתא דמלכא', כנתינת רשות לזכות ולא כביטול בעלות האדם.

הראיה השנייה הוכיחה שההפקר של 'אפקעתא דמלכא' יכול לפטור מתרומות ומעשרות. נראה כי ראיה זו אינה קשה על הצעתנו: כדי להגיע לפטור תרומות

מושג של בעלות בשביעית. אך הירושלמי מניח בפשטות שאין זה כך, ושוודאי שיש בעלות בפירות שביעית, לכל הפחות בתלוש. דבר דומה עולה מסוגיית קידושין נב', שם הגמ' מדברת על היכולת לקדש בפירות שביעית.

11. עיין משנת יעבץ שמיטה ד, כד.

12. ראה נדרים מג, א.

ומעשרות די בכך שנאמר שיש ללוי חלק בפירות, 'יצאו אלו שיש בהם חלק ונחלה עמך', ובהחלט ייתכן שדי בהיתר זכיה כדי שנאמר כך¹³.

הראיה השלישית קשה מעט על הצעתנו: הירושלמי הרי מחיל על הכרם את דין 'אין אדם אוסר דבר שאינו שלו', ומכאן לכאורה שהכרם כבר אינו שלו כלל, כך שאי אפשר לצמצם את משמעות אפקעתא דמלכא להיתר זכיה בלבד. ייתכן שניתן בכל זאת להתמודד עם הראיה, אם נחדש שביסוד דין 'אין אדם אוסר דבר שאינו שלו' עומדת חוסר היכולת לפגוע בזכות האחר, כך שדי בהיתר הזכיה של האחרים בפירות כדי שנמנע מהאדם את היכולת לאסור את פירותיו, וצ"ע.

נראה אמנם כי הראיה הרביעית קשה על ההצעה: אם אפקעתא דמלכא אכן מתמצה בהיתר זכיה, לא נבין את הצורך של האדם לזכות בפירותיו מחדש לאחר הקצירה. ביאוש באבידה למשל, או בהפקר לפי רבי יוסי, אין צורך בזכיה מחודשת בכדי להשיב את המצב לקדמותו. מכך שהירושלמי קובע שהפירות אינם שלו לפי רבי יוסי, משום שהוא אינו מתכוון לזכות בהם מחדש, עולה כי הפירות יצאו מבעלותו בעקבות הפקר התורה, דבר המחייב זכיה מודעת מחודשת.

13. המקור לפטור מתנות עניים והפקר ממעשר בספרי הוא (ראה פסקה קט): "יכול אף לקט שכחה ופיאה יהו חייבים במעשר תלמוד לומר ובא הלוי כי אין לו חלק ונחלה עמך והגר והיתום, דברים שאין לו בהם חלק ונחלה עמך אתה נותן לו יצאו אלו שיש לו בהם חלק ונחלה עמך".